

“DEVİANT” DAVRANIŞ FORMALARI VƏ ONLARIN ELMİ İZAHINA YANAŞMALARIN MÜXTƏLİFLİYİ

Açar sözlər: deviant davranış, sosial norma, deviasiya, addiksiya, delikvient davranış.

Ключевые слова: девиантное поведение, социальная норма, девиация, аддукция, декликвентное поведения

Key words: Deviant behaviors, social norm, deviously, addiksiya, deficient behaviors.

“Deviant” davranış (latınca-“deviation”-“kənara çıxma”) elmi ədəbiyyatlarda XX əsrin 60-cı illərindən sonra işlənməyə başlanılmış, XX əsrin sonlarında isə sosiologiya, korreksiyaedici psixologiya və pedaqogika elmlərinin sərhəddində “deviantologiya” adlı müstəqil elm sahəsi meydana gəlmişdir.

R.K.Merton, E. Dyurkheym, Ç.Lombrozzo, Z.Freyd, Q.Tard, V.V.Kovalev, F.Rataki, T.P.Korolenko, T.A.Donskix, V.H.İvanov, Y.A.Kreyberq, E.V.Zmanovskaya, N.V.Maysak, İ.S.Kon və bir sıra digər alimlər “deviant” davranış problemini sosioloji, tibbi, pedaqoji və psixoloji aspektlərdə tədqiq etmiş və bir sıra əsərlər yazmışlar.

Müasir elmi pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatlarda (M.İ.Rojkov, M.A.Kovalçuk, V.Q.Bajenov, M.İ.Buyanov, V.Klayn, A.İ.Zaxarov və b.) uşaq və yeniyetmələrin rəftar və davranışında müşahidə olunan normadankənar, qusurlu davranışın bütün təzahürlərini “deviant davranış” adlandırırlar. “Deviant” davranış dedikdə insanın əməl və hərəkətlərinin onun yaşadığı cəmiyyətdə faktiki olaraq bərqərar olmuş norma və standartlara uyğunsuzluğu nəzərdə tutulur. “Deviant” davranış (o cümlədən sosial deviasiya) müəyyən cəmiyyətlərdə və onların inkişafının müəyyən dövrlərində ümumi qəbul edilmiş və daha çox geniş yayılmış davamlı davranış normalarından yayınmadır. Bir qrup alimlər deviant davranışın subyektləri sırasına gənc asketləri, inqilabçıları, qedonistləri (həyatda zövq-səfa ilə yaşamağı üstün tutanları – N.Ç.), psixi xəstələri, müqəddəsləşdirilən şəxsləri, dahiləri və s. də aid edirlər.

Neqativ deviant davranış cəmiyyətdə müəyyən (təcrid etmə, müalicə, davranış normalarını pozanın reabilitasiyası, korreksiyası, cəzalandırılması və s.) formal və qeyri-formal sanksiyaların tətbiqinə gətirib çıxarır. Neqativ deviant davranışın addiktiv (asılı) və delikvient (hüquqa zidd) kimi formaları fərqləndirilir. Onlara sərxoşluq və alkoqolizm, narkomaniya, cinayətkarlıq, intihar, fahişəlik, korrupsiya, terrorizm, habelə oğurluq və qarət, kimyəvi və sosial asılılığa səbəb olan (məsələn, sosial şəbəkələrdən, qumar oyunlarından asılılıq) davranışlar aid edilir.

Deviasiya özündə 3 elementi birləşdirir: 1. İnsanın dəyərlərə və normalara (siyasi, mənəvi, hüquqi) münasibəti; 2. İnsanı qiymətləndirən qrup və ya təşkilat; 3. İnsanın davranışı.

“Deviant” davranış problemi sosiologiya elminin meydana gəlməsinin başlanğıc mərhələsində diqqət mərkəzində olmuşdur. Fransız sosioloqu Emil Dyurkheym 1897-ci ildə yazdığı “Özünəqəsd” adlı klassik əsəri ilə müasir

deviantologiyanın əsasını qoymuş alimlərdən biri hesab edilir. O, sosiologiya elminə “anomiya” anlayışını daxil etmiş və bununla cəmiyyətdə böhranlar və radikal sosial dəyişikliklər zamanı yaranan qarışıqlıq və çaşqınlıq vəziyyətlərini ifadə etmişdir. Dyurkheym bunu cəmiyyətdə gözlənilməz iqtisadi tənəzzül və yüksəliş dövrlərində intiharların sayının artması nümunəsində təhlil etmişdir. Dyurkheymin davamçısı, amerikalı sosioloq Robert Merton özünün **struktur funksionalizm** nəzəriyyəsi çərçivəsində insanın davranış reaksiyalarının sosioloji təsnifatlarından birini yaratmışdır.

Deviant davranışların motivasiyasını sosial və psixoloji amillərlə bağlayan rus alimi M.İ.Rojkov onları 4 əsas qrupa ayırır: “1) hüquqi və əxlaqi şübdəki qüsurlar; 2) şəxsiyyətin tələbatlarının məzmunu; 3) xarakterin xüsusiyyətləri; 4) iradi-emosional aləmin xüsusiyyətləri”.

Müxtəlif elmlər “deviant” davranışa fərqli mövqələrdən yanaşırlar. **Sosial elmlər** “deviant” davranışa insanın sosial mühitdə, yaxın sosial əhatədə, kollektivdə fiziki və sosial mövcudluğuna real təhlükə kimi baxır, sosial–mənəvi normaların, mədəni dəyərlərin, habelə insanın mənsub olduğu cəmiyyətdə həmin norma və dəyərlərin mənimsənilməsinə və yaradılmasına, özünüinkışaf və özünüreallaşdırma prosesinin pozulmasının nəticəsi hesab edirlər. Onların fikrincə, “deviant” davranışlar fərdlərin həyatında müəyyən xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən və sosial sferaya heç də yad olmayan davranışların məcmusudur. Deviantizmin əsas mənbəyi geniş sosial spektrə malik sosial sistem. Sosial sistem yeniləndikcə, köhnəsi yenisi ilə əvəzləndikcə, yaranan transformasiyaların fərdlərin psixikasına, şüuruna təsiri də böyük olur. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində narkomaniyanın, korrupsiya, intihar, oğurluq və qarət hallarının, habelə mənəviyyətə zidd hərəkətlərin artmasının səbəblərini məhz qeyd olunan amillərdə axtarmaq lazımdır.

Hollandiya alimi M.de Vinter qeyd edirdi ki, “1970-1990-cı illər ərzində müxtəlif davranış qüsurları olan uşaq və yeniyetmələrin sayı xeyli artmışdır, indi də durmadan artır və onlar 18 yaşadək yeniyetmə və gənclərin 20%-ni təşkil edirlər”.

Tibbi-bioloji yanaşmada “deviant” davranış cəmiyyətdə qəbul edilmiş şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir formalarını - əməlləri, hərəkətləri, mühakimələri psixi sağlamlıq səviyyəsində, habelə, sinir-psixi patologiya, səviyyəsində normaldan kənaraçıxma kimi qiymətləndirilir. Deviantizmin mahiyyətinə tibbi-bioloji mövqedən yanaşan italyan həkim-psixiatri Çezare Lombrozzo qeyd edirdi ki, deviantlar cinayətkarlardır, deviantizm cinayətkarlıqdır. Cəmiyyətin bu və ya digər, düz və ya dalgavari xətt üzrə inkişafı zamanı ortaya çıxan atavizmlərdir. Onlar ya anadan belə doğulur, ya da bu, onlarda mühitin təsiri altında formalaşır. Deviantlığı şəxsiyyətin tipi ilə əlaqələndirən ABŞ psixiatri Vilyam Şeldona görə, şəxsiyyətin tipi ilə cinayətin tipi arasında bu və ya digər formada əlaqə mövcuddur. Deviantizmin kökündə şəxsiyyətin daxilindən, bəlkə də onun genindən qaynaqlanan bəzi məsələlər durur.

Psixoloji yanaşmada sosial-psixoloji və mənəvi normalardan kənaraçıxma ya konfliktin həllinin yanlış, antisosial həlli nümunəsində, ya da ictimai və şəxsi rifaha əngəl olan davranış normalarının pozulması kimi izah olunur və “deprivasiya” termini ilə ifadə olunur.

“Psixoloji çətinliklərə, habelə müvəqqəti emosional və davranış pozğunluqlara uşaqların əksəriyyətində təsadüf olunur. Bu, inkişafın ayrılmaz tərkib hissəsidir”.

Deviantlığı psixoloji aspektdə izah edən Avstriya psixiatri Ziqmund Freyd özünün psixoanalizinə əsaslanaraq yazırdı ki, cinayətin əsasında onu törədənin zəif “eqo”su dayanır. Bu, insanı normal sosial davranışlardan kənara səpmələrə sövq edir. Burada digər psixoloji faktların da rolu vardır. Bunlar insanın idrak qabiliyyəti, cəmiyyət həyatından “görüb-götürdüyü” mənfiliklər və şəxsiyyətindən qaynaqlanan xüsusiyyətləridir.

Rus psixoloqu V.V.Korolyov belə nəticəyə gəlmişdir ki, “yeniyyətə və gənclər tərəfindən törədilən cinayətlərin 33,1 %-i baş beyndə pozğunluqlar olan, 20,1 %-i xəstə oliqofrenlər, 4,1 %-i xarakter potologiyası olanlar, yalnız 2,6 %-i nevrozlu xəstələr tərəfindən törədilir”.

Mürəkkəblik dərəcəsinə və məzmun baxımından da deviant davranışın təsnifatına fərqli yanaşmalar mövcuddur. Həmin təsnifatlardakı fərqlər əsasən onunla bağlıdır ki, sosiologiya, psixologiya, tibb, kriminologiya və s. kimi elm sahələri və elmi məktəblər davranışın hansı formalarının deviasiya hesab olunduğuna eyni mənada yanaşmır, normanın deviasiyadan fərqləndirilməsinə və ya davranış deviasiyasının konstruktiv (müsbət) və ya yalnız destruktiv (dağıdıcı) xarakterdə olması məsələsini eyni kriteriyalardan izah edirlər.

“Gərginlik” nəzəriyyəsinin banisi, ABŞ sosioloqu Robert Merton qeyd edirdi ki, deviant hərəkətlər bir növ şəxsin bloklaşdırılan hərəkətləridir. İnsan fərd olaraq cəmiyyətə uyğunlaşır və bu zaman onun deviant hərəkətləri ictimai qınaq obyektinə çevrilir. Deviant hərəkətlərə ən çox gənclər arasında təsadüf olunur. Onun modelində fərdin cəmiyyət həyatına adaptasiyasının 5 üsulu qeyd olunmuşdur. Merton öz yanaşmasında irəli sürdüyü həmin kriteriyaların hər birində fərdin cəmiyyətdə öz məqsədlərinə çatmasının vasitələrini xarakterizə etmişdir ki, bu reaksiyaların da bir hissəsi öz mahiyyətinə görə deviant davranış tipindədir.

- Tabeçilik (öz məqsədlərini cəmiyyətin məqsəd və vasitələrinə tabe etmək);
- İnnovasiya – (fəaliyyəti cəmiyyətin məqsədlərinin əldə edilməsi vasitələrinə deyil, öz məqsədlərinə tabe etmək);
- Ritualizm (məqsədə çatmağın ənənəvi üsulları mümkünsüz hesab edilir, lakin ənənələrin izləri qalır);
- Retretizm (cəmiyyətdən qaçma, məqsədə çatmağın vasitələrini qəbul etməmək);
- Qiyam (yeni sosial qaydaları tətbiq etmək, məqsəd və vasitələri dəyişdirmək cəhdi).

Rus psixoloqu V.V.Kovalev öz təsnifatında deviasiyanın 3 tipini fərqləndirir. O, **sosial-psixoloji deviasiyalara** antidistiplinar davranışı, asosial davranışı, hüquqa zidd davranışı, autoaqressiv davranışı; **kliniki – psixopatoloji deviasiyalara** isə (patoloji və qeyri-patoloji); **şəxsi-dinamik deviasiyalara** isə “reaksiyaları”, inkişafı və vəziyyətləri aid etmişdir.

F.Patakinin öz təsnifatında deviant davranışın “nüvəsini” təşkil edən davamlı formaların sırasına cinayətkarlıq, alkoqolizm, narkomanıyan, intihar (özünəqəsd), “deviantöncəsi sindrom”lara insanı davamlı deviant davranış formalarına sürükləyən affektiv davranış tipini, ailə konfliktlərini, aqressiv davranış tipini, ilkin antisosial davranış formalarını, təlimə mənfi münasibəti, aşağı intellekt səviyyəsini aid etmişdir.

Rus sosioloqu T.P.Korelenko və T.A.Donskix davranış deviasiyalarının aşağıdakı təsnifatını təklif etmişlər:

- qeyri-standart davranış (sosial davranış stereotipləri çərçivəsindən kənara çıxan, lakin cəmiyyətin inkişafında pozitiv rol oynayan hərəkətlər);
- zahiri destruktiv davranış (sosial normaların pozulmasına yönəlmiş destruktiv davranış) .
- addiktiv davranış (hər hansı kimyəvi və ya qeyri kimyəvi maddədən və ya xüsusi aktivlik yaradan vasitələrdən istifadə etməklə, reallıqdan qaçmağa və arzu edilən emosıyanı əldə etməyə yönəlmiş davranış).
- antisosial davranış (qanunların və başqa adamların hüquqlarının pozulması)
- daxili destruktiv (öz şəxsiyyətinin dezintegrasiyasına (suisidal, konformist, narsistik, fanatik, autistik) yönəlmiş davranış;

V.N.İvanov isə, insan və cəmiyyət üçün təhlükəlilik səviyyəsinə görə deviasıyanın iki səviyyəsini fərqləndirir:

- kriminallığaqədərki səviyyə - əxlaq normalarının və davranış qaydalarının ictimai yerlərdə kiçik pozulması halları; ictimai-faydalı fəaliyyətdən yayınma, psixikaya dağıdıcı təsir göstərən alkoqollu, narkotik, toksiki maddələrdən istifadə və ciddi ictimai təhlükə törətməyən digər davranış formaları;
- kriminogen səviyyə - cinayət-cəza tandemində əks olunan cinayətkar əməl və hərəkətlər.

Y.A.Kreyberq deviasiyaları **neqativ** (məsələn, narkotiklərdən istifadə), **pozitiv** (məsələn, sosial yaradıcılıq) və **sosial-neyteral** (məsələn, dilənçilik) olmaqla üç əsas qrupa ayırmışdır.

Müxtəlif davranış deviasiyalarının tipologiyalarını ümumiləşdirən rus psixoloqu – E.V. Zmanovskaya normaların pozulması növlərinin və normadan kənar davranışın neqativ nəticələrinin əsas meyarlarını müəyyənləşdirmişdir. Onun təsnifatında normadankənar, qüsurlu davranışın üç əsas qrupu diqqəti cəlb edir:

- **antisosial** (delikvient) (hüquq normaları ilə ziddiyyət təşkil edən, sosial asayışı və ətrafdakı insanların əmin-amanlığını pozmağa yönəlmiş davranış);
- **asosial** (amoral, əxlaqi-mənəvi normaları yerinə yetirməkdən yayınan, şəxsiyyətlərarası münasibətləri korlayan davranış);
- **autodestruktiv** (özünü məhv etməyə yönəlmiş), (suisidal, fanatik, autik, viktım, riskli, qida asıllığı, kimyəvi asıllıq yaradan davranış və s.)

Sosial deviasiyaların matrisini tərtib edən N.V.Maysak çoxsaylı nümunələr əsasında deviant davranışın öz daxilində bir-biri ilə kəsişən ikiölçülü və çoxsaylı formalarını fərqləndirmişdir:

- **istiqamətinə və təzahür xüsusiyyətlərinə görə deviasiyalar:** konstruktiv, yaradıcı davranış (bədi, elmi, texniki, təşkilatçılıq, kompyuter yaradıcılığı);

- **autodestruktiv davranış:** addiktiv (qeyri-kimyəvi və kimyəvi asılılıq), suicidal, parasuicidal davranış və suisid);
- **zahiri destruktiv, hüquqazidd davranış** (inzibati hüquq pozğunluğu, delikvient, kriminal davranış);
- **kommunikativ deviasiyalar:** sosial cəhətdən təqdir edilmə dərəcəsinə görə: sosial cəhətdən bəyənilmən və prososial davranış (müəyyən sosial qrupun normalarına uyğunlaşmış);
- **sosial-neytral davranış** (ictimai cəhətdən təhlükə doğurmayan və ya birqiymətli dəyərləndirilməyən);
- **sosial cəhətdən bəyənilməyən: asosial** (mənəvi-etik normalardan kənara çıxan) və **antisosial** (hüquq normalarından kənara çıxan) davranış.

“Deviant” davranış anlayışına münasibət bildiren rus psixoloqu İ.S.Kon yazırdı: “Deviant davranış ümumən qəbul edilmiş və ya nəzərdə tutulan psixi sağlamlıq, hüquq, mədəniyyət və ya əxlaq kimi normalardan kənara çıxmanı əks etdirən hərəkətlər sistemidir. İ.S.Kon deviant davranışı iki əsas kateqoriyaya ayırmış və onlara **birincisi**, psixi sağlamlıq normalarını, **ikincisi**, hər hansı sosial və mədəni normaları, xüsusilə hüquq normalarının pozulması ilə müşayət olunan antisosial davranış formalarını aid etmişdir. “Sərxoşluq, narkotika qəbulu, aqressivlik və hüquqa zidd davranışlar vahid blok yaradırlar. Belə ki, gəncin deviant davranışın bir formasına cəlb edilməsi onun digərlərinə də cəlb ediləcəyi ehtimalını yaradır”.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, şəxsiyyətin davranış qüsurları və ya deviantizm cəmiyyətdə ümumən qəbul edilmiş və ya rəsmən qəbul edilmiş sosial normalardan kənaraçıxma hallarıdır. Adətən, deviant davranışlı şəxsin əməlləri bir qayda olaraq, ətrafdakı digər adamlar tərəfindən neqativ qiymətləndirilir, onların sosial sanksiyaları ilə üzləşir. Deviant davranış yalnız şəxsiyyətin özünə deyil, ətrafdakı adamlara da real zərbə vurur. Bu cəhətdən qeyd etmək olar ki, “deviant” davranış ilk növbədə destruktiv və ya autodestruktiv davranışdır.

“Psixi inkişafda ləngimələr adətən, davranış qüsurları ilə çulğalaşır... belə uşaq və yeniyetmələr pedaqoji korreksiyağa yetərincə davam gətirmirlər”.

Deviant davranışı dayanıqlı, dəfələrlə və uzun müddət təkrarlanan davranış tipi kimi də səciyyələndirmək olar. Belə davranış şəxsiyyətin istiqaməti, sərvət meyli və ya motivlər sahəsi ilə sıx şəkildə bağlıdır və onun təzahürüdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Воспитание трудного ребенка. Дети с девиантными поведениями./Под ред. М.И.Рожкова М: «Владос», 2003,239 стр.
2. Глинский Я.И. Девиантология – 2-е изд. исп. и доп. – СПб: М; Издательство Р. Асанова «Юридических центр Пресс», 2007, 528 стр.
3. Змановская Е.В. Девиантология. (Психология отклоняющего поведения) Учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений, 2-ое изд. исп. – М; Издательский центр «Академия» 2004, 288 стр.

4. Ковальчук М.А. Профилактика девиантного поведения старшеклассников: Монография, Ярославль:, Изд.- во ЯГПУ им К.Д.Ушинского, 2002, 242 стр.
5. Кон И.С. Психология ранней юности. М., «Просвещение»,1989,255 стр.
6. Остапенко Т.С., Остапенко Р.И. Анализ особенностей личности подростков с девиантным поведением. М.,//Перспективы науки и образования – 2013, №1. стр. 54-60.
7. Педагогика здоровья. М., «Педагогика-Пресс», 1992, 288стр.
8. Раттер М. Помощь трудным детям. М., «Педагогика», 1987, 246 стр.

Н.З.Чалабиев

«Девиантные формы поведения и разные подходы к их научным объяснениям.

Резюме

В статье обсуждается проявление будучи социально негативные поведения людей а обществе, разные девиантные формы поведения и особенный подходы к их научным объяснениям.

N.Z.Chalabiev

“Deviant” behaviors forums and their diver city of Scientific explanation approaches.

Summary

This article deals with the negative appearance of social behaviors’ of the-people in society and the deterrent forms of deviants behaviors, their classification and diver city of scientific explanation approaches.